

Бојан М. Јовић*

Институт за књижевност и уметност

Београд

БАХТИНОВА ТЕОРИЈА ХРОНОТОПА И ПРОУЧАВАЊЕ УТОПИЈЕ

Сажетак: Рад разматра претпоставке учења о хронотопу у делу Михаила Бахтина и њихов однос према моделу утопијског књижевног света.

Бахтин уводи хронотопске анализе у разматрање књижевности у другој половини 1930-их, када формулише одговарајуће термине у два већа рада. У рукописном *Роман воспитания и его значение в истории реализма* (1936–1938), појављују се варијанте „хронотоп”/„хронотопи”, али се оне употребљавају без подробнијег одређења. У другом раду из овог раздобља, посвећеном стварности обликованој у књижевности, *Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике* (1937–1938), Бахтин на неколиким местима образлаже уведени концепт. При анализи историјског развоја књижевности, оцртаног кроз тумачење различитих жанровских облика европског романа, износи запажања о природи хронотопа, праћена конкретним књижевним примерима који указују на различите видове, односно нивое појаве. У другим радовима сродне тематике, међутим, употреба термина практично је занемарљива.

У расправама о роману Бахтин пре свега одређује порекло концепта, указујући да појам „хронотоп” потиче из природних наука – као матичне дисциплине наводе се математика (Минковски), физика (Ајнштајн) и биологија (Ухтомски). Преношењем у науку о књижевности хронотоп губи своје изворно значење и употребљава се готово метафорички, означавајући пре свега семантички обележену узајамну везу временских и просторних односа, уметнички освојених у књижевности, у складу с разликовањем реалних, историјских хронотопа и одређених њихових аспеката који се појављују у књижевноуметничким делима.

Као књижевна категорија, хронотоп за Бахтина има темељно жанровско значење: књижевни се жанрови и жанровски облици (превасходно романескни) одређују хронотопом, при чему одлучујућу важност добија његова временска страна. Конкретно историјско време условљава настанак жанрова, чије се постојање и дејство, међутим, не везују искључиво за време настанка. Опстајањем кроз традицију књижевних облика који су изгубили плодотворно и одговарајуће значење, у књижевности се сустичу појаве из крајње различитих времена. То пак доводи до значајног усложњавања књижевно-историјског процеса, дајући хронотопима и својеврсну типолошку постојаност.

Уметнички обликовано време–простор према Бахтину подједнако условљава и садржину и облик дела, тј. и формалне је и садржинске природе. Уз то, овај појам у великој мери одређује и лик човека у књижевности, будући да су суштинске јунакове црте нужно повезане са особеностима времена и простора у делу.

У анализи развоја различитих жанровских облика европског романа Бахтин разматра неколике врсте хронотопа, почев од грчког романа искушења, преко авантуристичког романа са темом из свакодневног живота, (ауто)биографског романа, витешког романа, све до Раблеовог романа. При томе обухвата неколике равни хронотопа, у распону од највише, која се усмерава на обједињавајуће начело времена и

* bojan.jovic@ikum.org.rs; userx64@gmail.com.

простора у делу и обухвата сразмерно ограничен број особина које се примењују на целину текста, па све до елементарног нивоа, где хронотопи добијају улогу мотива или функције са сижејним значајем, представљајући „организационе центре основних сижејних догађаја романа”.

Идеја хронотопа примењује се на практично све области и равни: хронотопи се могу укључивати један у други, постојати упоредо, преплитати се, смењивати, суочавати, супротстављати се или бити у сложенијим узајамним односима, ван граница међусобно повезаних хронотопа. Реч је о дијалошким односима, који не спадају у свет приказан у делу, нити у један од његових хронотопâ: дијалог је надређена категорија изван приказаног света иако не и изван света у целини, будући да улази у свет аутора, извођача, као и у свет слушалаца и читалаца.

Укупна дијалошка корелација хронотопа тиме се укључује у комуникациони систем аутор–дело–читалац–свет, који је такође хронотопичан. Као коначни резултат развија се крајње сложена значењска мрежа коју је тешко формализовати, поготово ако је реч о различитим областима и нивоима време–простора.

Бахтин, међутим, ни на једном месту не употребљава синтагму „утопијски хронотоп” односно „хронотоп утопије” као ознаке за посебну врсту књижевне стварности или жанра и поред тога што је хронотопска анализа романескних структура један од темеља његовог аналитичког приступа, и што је, у мери у којој утиче на динамику развоја књижевности, посебно романа, феномен утопије и утопизма у многим приликама предмет успутних или подробнијих разматрања.

Ова чињеница је утолико занимљивија уколико у Бахтиновој мисли занимање за утопију претходи оном за хронотоп – руски се теоретичар дотиче утопијске проблематике крајем двадесетих година прошлог века, у вези са поетиком Фјодора Достојевског, при чему се одређује према утопијској традицији и одговарајућем моделу обликовања у филозофији и у књижевности. Класични утопизам се том приликом критикује као пример идеолошког стваралаштва заснованог на монолошком принципу, који полаже право на истину и потискује било какво узајамно деловање свести, онемогућавајући и суштински дијалог. Индивидуални погледи, колектив и разноликости творачких снага свде се и потчињавају једној јединственој свести – духу нације, народа, историје, док се оно што се не подаје таквоме свођењу одбацује као случајно и небитно. Поред критике традиционалног утопизма Бахтин истиче и другу, позитивну страну утопијског потенцијала, проистеклу из тумачења карневала као нарочитог облика народног празника и празничности, феномена који добија једно од средишњих места у целини његове мисли. „Суштаствен и дубок смисаони садржај” празника уопште, праћен одговарајућим погледом на свет, према Бахтину не зависи од организације и усавршавања процеса друштвеног рада, „игре у раду”, односно одмора или предаха у раду, и добија празнички карактер повезивањем са духовно-идеолошком сфером постојања. „Празничност” не проистиче из света средстава и неопходних услова, већ из света виших циљева човекове егзистенције, то јест из света идеала

Показује се да изостанак синтагме „утопијски хронотоп” у Бахтиновом делу проистиче из начелног одбацивања тотализујућих/тоталитарних статичних визија у корист истинског дијалошког узајамног односа. „Традиционалне” утопије су, може се извести из основних поставки Бахтинове мисли, суштински ако не антихронотопске, а оно противне „утопијском времену”, до кога је Бахтину нарочито стало: оне негирају непредвидиву, отворену и временски промењиву природу људског постојања. Бахтин стога истиче форме везане за обредни феномен карневала и карневализације, и одговарајуће књижевне жанрове озбиљно-смешног, пре свих менипску сатиру – која

пародира утопијску крутост кроз амбивалентни смех и препорођајни превратнички хаос. Бахтинова идеја карневала види се као наставак хронотопа, у којој се наглашава стање „постајања” и „процес промене човека“, битно обележених утопијским моментом, којих нема у класичним утопијама нити идејама везаним за популарне телесно-материјалистичке слике земље изобиља. Стога се може рећи да Бахтиново избегавање синтагме „утопијски хронотоп” одражава његову дубљу филозофску посвећеност отворености и отпору према идеолошкој финализацији. За њега је прави „хронотоп” увек место преображаја и могућности – особина које утопије, имплицитно или експлицитно, негирају.

Осим смеховне утопије празничне врсте, као изразито утопистичан показује се још један од Бахтинових темељних концепата – образовни/васпитни роман, који је усмерен на постајање, а не на постојање. Раст јунака је везан за временско напредовање и одношење са динамичним, вишегласним друштвом. За разлику од статичних утопијских модела, усмерених ка замишљању савршене, ванвременске друштвене организације, *Bildungsroman* почива на отворености, одражавајући Бахтиново веровање у „недовршеност” људског искуства. Жанр образовног романа се зато види као критика усмерености утопије на непромењивост, која даје предност непрестаном развоју и прилагодљивости. Овде се нова личност условљава идеалом у коме је структура будућности уместо историјским временом одређена оним што назива „утопијско време”. Бахтин оцртава развојну линију просветитељских замисли од антике до модерног доба, при чему посебну пажњу посвећује Ксенофоновом делу *Киропедија* (*Васпитање Кира*). Бахтин наглашава важност везе овог романа са утопијом и назива га „првим утопијским романом”, будући да садржи идеју васпитања суштински нове особе која је, као таква, у супротности са духом традиције, древне храбрости итд., карактеристичним за „реакционарне правце грчке мисли”. Повезаност са утопијом, по Бахтиновом мишљењу, превазилази границе Ксенофоновог дела и битна је за све праве васпитне романе.

Нова је особа по Бахтину повезана са структуром будућности, са одређеним нарочитим „утопијским временом”, које је, с обзиром да раскида везу са историјском садашњошћу и прошлошћу, различито од историјске будућности; у њему је прекинут спој нужности и слободе, стварности и неопходности, разума и историје. Према Бахтиновом мишљењу, постанак хероја обликованог утопијским идеалом или временом, када се оконча, не даје му место у историјској стварности, и стога он мора да се испоји и почне да гради одговарајући утопијски живот (нпр. као пустињак, односно у ненасељеној земљи). Нови човек, одгојен искуством, јесте космополитски и неисторијски и његови путеви воде до утопијске стварности. Отуда се јављају особености утопијског момента у роману садржане у просторно-временским мотивима непостојеће земље, непознатог острва, праисторијске или условно историјске прошлости, условне садашњости итд.

Без обзира на Бахтиново устезање да уведе утопију у свој хронотопски систем, примена хронотопа на историјат жанра у духу његове мисли не само што је могућа већ је и потенцијално плодоносна. Вредносно неутрална хронотопска анализа би тако подразумевала разматрање битних састојака утопије (пре свега временско-просторних, такође и других, проистеклих из ширег заснивања појма „хронотоп”) као мисаоног модела оствареног у уметничким низовима – књижевности и другим уметностима. Хронотоп утопије морао би тако да покаже кумулативну усмереност, која би учила и обухватила све особине неједнако и неравномерно присутне од антике до данас, уваживши дијакхронијске промене нагласка са митско-религиозног на политичко-

научно, у корелацији са конкретним историјским претпоставкама актуализације жанра. Хронотоп специфичан за утопију морао би тако да подразумева како њене просторно-временске димензије, тако и разноврсне митолошке, религиозне, антрополошке, социјалне, етичке и психолошке аспекте.

У истраживања се, даље, уводи и утопији сродан појам – „ухронија”, као ознака за особине књижевног света посебних, „футуристичких” особина, мање или више блиских (класичној) утопији. Ухронија у једном од значења представља временско „продужење” утопије – (идеални) друштвени систем у времену које још не постоји, али које ће, по свему судећи, доћи („још-не”). Овај концепт би се такође наслањао на утопијску традицију, будући да се утопија у хронотопском разматрању посматра не само просторно већ и временски, односно да се проблем времена „пре” и „после” историје – нпр. земаљског раја до пада Адама и Еве или постапокалиптичног небеског раја – нужно укључује у шире схваћени утопијски модел. Тако би се „утопијски хронотоп”, као спекулативни термин изведен из бахтиновског учења, образовао на основу Морове Утопије; у дати хронотоп, међутим, у потенцијалном облику укључиле би се и све историјски реализоване особине утопијског модела – фантастичне или реалистичне, позитивне или негативне, просторне или временске – које заједно образују парадигматски скуп утопије као суштинског „не-места”, али и „не-времена”, битно различитог у знатно широј концепцији од онога што је постулирано Моровим именовањем књижевног дела/жанра. „Памћење жанра” на тај начин омогућило би да, и када се историјски услови уметничког обликовања измене, употреба мотивских елемената и структура из дате парадигме покаже „вишак значења” који призива логику целине, садржану у утопијском хронотопу.

У конкретним проучавањима утопије након Бахтина дошло је до примера хронотопских анализа; иако све присутнија у (академским) разматрањима утопије и утопијанизма, синтагма „утопијски хронотоп” још увек не може да се назове уобичајеном: њена употреба је сразмерно ретка и, тамо и где се среће, њеној оправданости, заснованости и употребљивости требало би приступити са знатном дозом опреза, будући да се по аналогiji понекад читава у изворно Бахтиново учење. При томе се јављају и критичка мишљења која истичу да је сваки покушај употребе „утопијског хронотопа” осуђен на неуспех због „терминолошких противуречности” које подразумева такав спој, будући да је утопија дословно „не-место” које занемарује другу битну компоненту хронотопа, време. Утопија се доживљава као одсуство било какве историјске перспективе – „равнотежа” постојања, где нестаје линеарна перспектива време–простора, тако да утопије нису само савршено место већ и идеално време, бивајући изван уобичајених ограничења временског напредовања. Други се пак разлог може тражити у чињеници да од деветнаестог века постоји склоност да се утопија посматра првенствено као врста друштвено-политичког промишљања, а не као књижевна врста са сопственим скупом формалних особености. Из различитих разлога него код Бахтина, разматрања класичне утопије трпела су због оваквог уског гледања, будући да ови текстови нису ни политички револуционарни нити програмски у смислу да прописују стварно преношење утопијског идеала у стваран свет.

Без обзира на почетну уздржаност, степен примене је у последњих двадесетак година постао унеколико већи и сложенији, будући да се хронотоп све чешће користи као појмовно-терминолошко средство у изучавању не само утопија позитивног већ и негативног предзнака. Поједине примене се одликују активацијом назначеног интерпретативног потенцијала који превазилази уобичајена ужа разматрања време–простора, повезујући их са наративним елементима и разноврсним значењским

низовима унутар обликованог најширег утопијског модела света.

Кључне речи: М. М. Бахтин, хронотоп, утопија, карневал, образовни роман.

ЛИТЕРАТУРА

- Анђелковић, Н. *Карневал идентитета*. Београд: Плато, 2017.
- Бахтин, М. М. *Собрание сочинений*. – Т. 4(1): *Франсуа Рабле в истории реализма* (1940 г.); *Материалы к книге о Рабле* (1930–1950-е гг.); *Комментарии и Приложения*. Москва: Языки славянских культур, 2008.
- Бахтин, М. М. *Собрание сочинений*. – Т. 3: *Теория романа* (1930–1961). Москва: Языки славянских культур, 2012.
- Бахтин, М. М. *Естетика језичког стваралаштва*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића, 2013.
- Довгополова О., Каменских А. „Вводное слово.” V: *Эсхатос: философия истории в предчувствии конца истории*. Одесса: ФЛП (2011): 5–14.
- Епштејн, М. Н. „Хроноцид.” У: *Блуд рада: есеји, каталози и мали трактати*. Београд: Стилос, 2001.
- Јовић, Б. „Утопљани, између пре-, транс- и постхуманизма.” У: *Питања уметности у доба пост- и трансхуманизма*. Б. Јовић, Т. Тропин и М. Теодорски (ур.). Београд: Институт за књижевност и уметност (2024): 125–137.
- Ланин, Б. А. „Анатомия литературной антиутопии.” *Общественные науки и современность*, No 5 (1993): 154–163.
- Петакловић, С. „Митопоемска основа *Описа земље Дембелије Ђуре Фериха*.” *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 84 (2018): 35–46.
- Шадурский, М. И. „Литературная утопия: к вопросу о теории жанра.” V: *Литература XX века: итоги и перспективы изучения. Материалы Пятых Андреевских чтений*. Н. Н. Андреевой, Н. А. Литвиненко и Н. Т. Пахсарьян (ред.). Москва: Экон-Информ (2007): 30–37.
- Шишкина, С. Г. „Литературная антиутопия: к вопросу о границах жанра.” *Вестник гуманитарного факультета ИГХТУ*, 2 (2008): 199–208.
- Althagafy, R. „Chronotope of Utopia: a Bakhtinian Reading in George Orwell’s *Animal Farm* (1945).” *Anafora*, XI/1 (2024): 197–222.
- Bahtin, M. M. *Problemi poetike Dostojevskog*. Beograd: Nolit, 1967.
- Bahtin, M. M. *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjega veka i renesanse*. Beograd: Nolit, 1978.
- Bahtin, M. M. *O romanu*. Beograd: Nolit, 1989.
- Cottrell-Smith, C. „The Island Utopia and the Chronotope: Temporal Distortion in Utopian Fiction of the Renaissance.” *Bristol Journal of English Studies*, Issue 1 (Summer 2012): 1–13.
- Holquist, M. *Dialogism: Bakhtin and His World*. London: Routledge, 2002.
- Lohmann, S. E. *The Edge of Time: The Critical Dynamics of Structural Chronotopes in the Utopian Novel*. Doctoral Thesis Submitted for the Award of Doctor of Philosophy Department of English Studies Faculty of Arts and Humanities Durham University, 2020. <<http://etheses.dur.ac.uk/13646/>>.
- Nigam, A. „The Heterotopias of Dalit Politics: Becoming-Subject and the Consumption Utopia.” In: *Utopia/Dystopia Conditions Of Historical Possibility*. M. D. Gordin, H. Tilley and G. Prakash (eds.). Princeton and Oxford: Princeton University Press (2010): 250–276.
- Racault, J.-M. *Nulle part et ses environs: Voyage aux confins de l'utopie littéraire classique (1657-1802)*. Paris: Presses Paris Sorbonne, 2003.
- Trudeau, J. T. „Jack Kerouac’s Spontaneous America: A Performance Genealogy of the Postwar Avant-Garde.” *KALEIDOSCOPE*, Vol. 3 (Fall 2004): 43–62.